

Лекція 6

ЯКІСНА ПАРАДИГМА В НІМЕЦЬКОМОВНИХ СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

Основні дослідницькі орієнтації в німецькомовних якісних дослідженнях

З самого початку, обговорюючи зазначену тему, доцільно, мабуть, зробити кілька попередніх зауважень. По-перше, в німецькомовних соціальних науках, коли йдеться про якісні дослідження, мають на увазі зазвичай застосування «якісної парадигми» (Желева, 2006: 187). По-друге, німецькомовний простір охоплює не тільки власне німецькі соціальні науки, але й австрійські та швейцарські, що використовують німецьку мову. Це дає, до речі, змогу проводити час від часу об'єднані конгреси німецькомовних представників соціальних наук. По-третє, соціальні науки в цьому разі не зводяться, зрозуміло, тільки до соціології. Корпус цих наук складають багато інших соціогуманітарних дисциплін: педагогіка, соціальна психологія, соціокультурна антропологія, політологія, культурологія тощо. Водночас щодо реалізації принципів якісної парадигми соціологія посідає, безперечно, провідну позицію серед інших німецькомовних соціальних наук.

Загалом німецькомовні якісні дослідження в соціальних науках охоплюють широкий спектр орієнтацій дослідницької практики і конкретних методів збирання відповідної інформації та її аналізу. Це означає, що в межах якісної парадигми реалізуються багато теоретичних, методологічних і методичних підходів до соціальної дійсності (Kardorff, 1991: 3). З урахуванням того, що всі ці підходи спрямовані на інтерпретацію/пояснення/розуміння даної соціальної дійсності, їхнє головне призначення полягає в реконструкції *смислів*, які репрезентовані як у *мовних*, так і *немовних* символічних формах (Kardorff, 1991: 4). Отже, якісна парадигма реалізується в німецькомовних соціальних науках як *інтерпретативний напрям*, підпорядкований певним методологічним

вимогам. І щодо цього німецькі соціологи виокремлюють, перш за все, такі постулати/принципи.

1. *Постулат відчуження*, який забороняє дослідникам, що здійснюють якісні дослідження, виходити із власного саморозуміння предмета і такого роду досліджень.

2. *Принцип відкритості*, що пропонує відмовлятися від створення гіпотез *ex Ante*. Це означає, що дослідникам слід створювати відповідні теоретичні конструкції та гіпотези (Theorie-und Hypothesenbildung) на підставі якнайможливіше відкритих і заздалегідь малоструктурованих методів у процесі послідовного наближення до предмета дослідницького інтересу.

3. *Принцип комунікації*, який стверджує комунікативну рівноправність дослідника і респондента в дослідницькому процесі. Якщо в кількісних дослідженнях спостерігаємо намагання нейтралізувати різноманітні суб'єктивні та контекстуальні чинники дослідницького процесу, які нормуються, стандартизуються, мінімізуються чи виключаються загалом, то для якісних досліджень, навпаки, врахування контекстуального елемента або комунікації між дослідниками і респондентами має принципове значення. Щоправда, в дослідницькій практиці цей момент (принцип комунікації) нерідко залишається неусвідомленим (Muck, 2000).

Значна частина герменевтичних, феноменологічних, психоаналітичних та інших теоретичних підходів і дослідницьких концепцій, які можна вважати центровими для німецькомовної традиції в якісних дослідженнях, отримала початковий поштовх від німецької філософії; пізніше, наприкінці XIX – на початку XX століть, вона розвивалася під впливом теоретико-методологічних змін, які відбувалися в соціальних науках. Далі, за часів фашистського режиму, а також внаслідок домінуючої орієнтації соціальних наук на кількісні показники після Другої світової війни, розвиток якісних досліджень призупинився. Вони опинилися на території відповідних соціогуманітарних дисциплін.

Зазначені підходи і концепції починають оживати в німецькомовному просторі десь наприкінці 60-х – на початку 70-х років минулого століття. Це відбувається, насамперед, на підставі «реімпорту» якісної методології та відповідних дослідницьких процедур із США. В цей час спочатку в соціології, потім у педагогіці та інших науках, пов'язаних із вивченням проблем виховання, здійснюється рецепція важливих для якісної методології праць – П. Лазарсфельда, Р. Мертон, Б. Глейзера, А. Штрауса, Г. Беккера, Дж. Міда, А. Сікурела. Саме розробки цих ав-

торів мали суттєве значення для відновлення інтересу до якісних методів серед німецькомовних соціально-наукових дослідників.

Загалом у німецькомовній соціально-науковій літературі розрізняють дві фази розвитку, поширення і застосування якісних методів.

Перша пов'язана з «улаштуванням» якісних досліджень. Тут укорінення якісних методів здійснювалося під егідою теорії соціальної дії, з одного боку, і в умовах (наприкінці 60-х років) зростаючої конфронтації з кількісною методологією – з іншого. З поширенням ідей феноменологічних, герменевтичних та інтерактивних підходів у цій фазі започатковується самостійна дослідницька традиція, яку пов'язують із надією, що якісні методи нададуть можливість репрезентувати складність соціокультурного світу в адекватний і вичерпний спосіб. У зв'язку з цим у зазначеній фазі точилися численні методологічні дискусії щодо особливостей якісної парадигми. Крім того, спеціальну увагу приділяли питанням збирання даних.

У другій фазі інтерес соціально-наукових дослідників фокусується, радше, на емпіричних дослідженнях щодо конкретних проектів, аніж на теоретичних дискусіях про специфічність якісних методів. Характерним для цієї фази є значна різноманітність дослідницьких тем, прийняття якісної парадигми як традиції та методів її реалізації.

Болгарська дослідниця Р. Желева вважає, що до виокремлених фаз розвитку якісних досліджень у німецькомовному просторі слід додати третю. Остання настає разом із переміщенням методологічного фокуса від збирання даних до їх аналізу і характеризується посиленням комбінування якісних і кількісних методів, розвитком і використанням комп'ютерних програм оброблення й аналізу зібраних за допомоги якісних методів емпіричних даних (Желева, 2006: 190).

Як зазначається в німецькомовній соціально-науковій літературі, в цій фазі спостерігається посилення саморефлексії дослідників. Ця тенденція самокритичності та дискусій щодо власних наукових досягнень, професіоналізму дослідницької спільноти стосується, переважно, теоретико-методологічних розробок у сфері соціології науки, етнології та психоаналізу. В цілому після Другої світової війни центральне місце в розвитку якісних методів у Німеччині посідає соціологічна наука і педагогіка, які перші на той час – серед усіх соціально-наукових дисциплін – інституціоналізувалися в різні наукові, освітянські та дослідницькі заклади і центри.

Сьогодні за соціологією стосовно якісних методів зберігається провідна позиція в німецькомовному просторі. В межах якісних досліджень

тут спостерігаються три дослідницькі орієнтації. Одну з них пов'язують із *реконструюванням суб'єктивного смислу*. Тому дослідницький інтерес зосереджується на суб'єкті з його соціально-інтерпретативними моделями, можливостями дії, очікуваннями тощо. При цьому орієнтація суб'єкта щодо себе і свого світу має бути реконструйована в єдиному концептуалізованому дослідницькому процесі як діалог між дослідниками і досліджуваними.

Друга дослідницька орієнтація зосереджується на *описі соціальної дії та соціального середовища*. До неї можна віднести, з одного боку, етно-методологічні та наративно-структурні підходи і концепції, які мають справу, перш за все, з транскрибованими (записаними на плівку, розшифрованими стенографічними записами, грамзаписами тощо) інтерв'ю. З іншого боку, ця дослідницька перспектива містить концепції опису середовища і дослідження життєвого світу, які здійснюють феноменологи й етнографи. Характерним для концепцій і досліджень цього штибу є особлива увага до фази збирання даних і тенденція до «неінтерпретативного» опису способу дії та соціального середовища.

У межах третьої дослідницької орієнтації на передньому плані перебуває реконструкція структур, що генерують інтерпретації та дії. Особливістю цієї дослідницької перспективи є досвід диференціації між «дериватами поверховості» (суб'єктивний смисл, мотиви, очікування, уявлення, фантазії, надії, ціннісні орієнтації, поведінка) і «глибокими структурами» (об'єктивні значення дії, латентні смислові структури). Тут показовою є концепція «об'єктивної герменевтики» У. Овермана, яка відокремлює в межах «аналізу послідовних серій» (Sequenzanalyse) об'єктивну структуру значень від конкретних висловлювань досліджуваних осіб, що містять у собі якісь суб'єктивні смисли. Крім концепції «об'єктивної герменевтики», до цієї дослідницької орієнтації відносять концепції, орієнтовані на використання психоаналітичних методів дешифрування індивідуального або колективного несвідомого.

Зрозуміло, що наведена класифікація концепцій, підходів і методів у межах німецькомовної якісної парадигми не вичерпує всього її змісту. В науковій літературі мають місце й інші пропозиції щодо систематизації складових цієї якісної парадигми (див.: Желева, 2006: 191). Принаймні, до неї примикають багатоманітні дослідження поведінки (Handlungsforschung), феміністські концепції, біографічний аналіз (Biographieforschung), які не були зазначені у вищенаведених орієнтаціях.

Процес інституціоналізації якісних досліджень відбиває і створення відповідних секцій у рамках Німецької соціологічної асоціації (див.:

Hitzler, 2005). Робоча група «Методи якісних соціальних досліджень» була утворена 1997 року зусиллями К. Хопф (Christel Hopf, 1942–2008) і Р. Гілдемайстер (Regine Gildemeister). 2003 року групі було надано статус секції. Розроблено чітку програму обговорення різнорідних теоретичних і методологічних підходів, а також методичних процедур і методів аналізу, зокрема, з метою розроблення рекомендацій для університетського викладання. Секцію біографічних досліджень утворено 1986 року на основі робочої групи «Біографія і суспільство». Активну участь у формуванні цього напрямку беруть Ф. Щюце, П. Альхайт, Г. Розенталь, Р. Бонзак, Г. Ріман, Л. Іновлоцкі та ін. Упродовж 30 років діяла секція «Соціологія мови», яка об'єднувала прихильників феноменологічно-конструкціоністського підходу П. Бергера, Т. Лукмана, А. Щюца. 2000 року під впливом нових зацікавлень, а також бажання відмежуватися від підходу конверсаційного аналізу секція отримала назву «Соціологія знання» (Ronald Hitzler). В її рамках діє робоча група «Етнографія» під керівництвом А. Хонер (Anne Honer) і Х. Кноблауха (Hubert Knoblauch). Після з'їзду соціологів у Дюссельдорфі 1992 року була зареєстрована і найвпливовіша в полі німецької інтерпретативної соціології Асоціація об'єктивної герменевтики (Arbeitsgemeinschaft objektive Hermeneutik, AGOH) під керівництвом У. Овермана.

Методи збирання, оброблення й аналізу даних у німецьких якісних дослідженнях

У навчальних посібниках виокремлено, як правило, чотири основних методи збирання якісних даних: спостереження, аналіз текстів і документів, інтерв'ю, письмові та звукові записи з транскрибуванням (Silverman, 2008: 39). Німецькі дослідники використовують переважно інтерв'ю, рідше – групові дискусії, якісний експеримент, проєктивні методики, мережеві карти тощо. Залежно від преференцій дослідника інтерв'ю можуть бути як сильно структурованими, так і максимально відкритими. Популярністю користується метод наративного (оповідально-біографічного) інтерв'ю Ф. Щюце (F.Schütze) і проблемно-центроване інтерв'ю А. Вітцеля (A.Witzel). Ці два типи інтерв'ю не зводяться тільки до збирання якісних, наприклад, біографічних, але й через тематичну стимуляцію до оповідання респондентам надається свобода висловити власні погляди на життя як «життєву історію».

Незважаючи на наявність розвинутої методології проведення інтерв'ю, в німецькій дослідницькій практиці переважає натуралістичне (позитивістське) розуміння ситуації «інтерв'юер – респондент». Респон-

дента тут розглядають виключно як зовнішнє джерело інформації. Згідно з позитивістськи налаштованими соціологами, саме таке розуміння природи інтерв'ю відкриває доступ до фактів дійсності. Основним питанням тут є отримання з боку респондентів добросовісних, щирих, правильних даних. Цьому сприяють суто технічні способи контролю і дотримання репрезентативності вибіркової сукупності респондентів, випадкова селекція вибірки для інтерв'ю, застосування стандартизованих питань багатократного вибору, відповіді на які можна надалі подати в табличному форматі тощо.

Проте технічні способи контролю не враховують комунікативну специфіку ситуації «інтерв'юер – респондент», двосторонній вплив чинника суб'єктивності. Річ у тім, що як інтерв'юер, так і респондент заангажовані у процес конструювання зрозумілих один одному значень і смислів. Це означає, що, крім фактуального боку інтерв'ю, в ньому беруть участь і мають прояв комунікативні значення ситуації інтерв'ю і суб'єктивні смисли його учасників, які артикулюються в їхніх суб'єктивних диспозиціях і ціннісно-оціночних судженнях. Таким чином, інтерв'ю не можна зводити тільки до способу отримання «чистих» фактуальних даних щодо оточуючої дійсності. Свій внесок у тлумачення фактів роблять уявлення, переконання, орієнтації респондентів. Тому особливий інтерес викликає те, в який саме спосіб респонденти конструюють свої оповідання (нарації) щодо окремих подій, явищ, ситуацій, людей, а також під впливом чого відбуваються зміни в їх тлумаченні існуючих значень і смислів. У цьому контексті інтерв'ю трактують як джерело даних про зовнішній світ (*Silverman*, 2008: 114).

Хоч би як там було, але сьогодні в німецькомовних наукових дискусіях спостерігаємо певну поляризацію позицій. Одні дослідники керуються принциповою асиметрією між соціологом і респондентом, інші, враховуючі роль суб'єктивності та комунікативних особливостей у ситуації інтерв'ю, намагаються реалізувати відповідні вимоги для забезпечення адекватних умов їх взаємодії.

Своєю чергою, спектр методів оброблення й аналізу зібраних якісних даних варіюється залежно від досвіду, теоретичних концепцій та дослідницьких інтересів німецьких науковців. При цьому зазначені методи, з одного боку, часто-густо розглядаються як відповідна рецептура. З іншого ж боку, постійно підкреслюється необхідність адаптації пропонованої методики, наприклад, оповідально-біографічного інтерв'ю Ф. Шюце. І все-таки в середовищі прихильників якісних досліджень спостерігаємо наявне стремління до розроблення і дотримання готових рецептів

і стратегій оброблення й аналізу зібраної якісної інформації (Желева, 2006: 192). Той самий Ф. Щюце пропонує власну методику оброблення й аналізу наративного інтерв'ю (див.: Скокова, 2004: 55), А. Вітцель – проблемно-центрованого інтерв'ю (Witzel, 2000). До цього слід додати такі розвинені якісні методи, як контент-аналіз, дискурс-аналіз, об'єктивна герменевтика, психоаналітичні методи оброблення й аналізу, діалогічна герменевтика, різні варіанти типового і метафоричного аналізу. Застосовують також різні комплексні стратегії, наприклад, індуктивна діагностика і порівняльна каузістика. Крім того, в німецькомовній соціології є популярною угрунтована теорія (grounded theory) Б. Глейзера і А. Штрауса. Ці комплексні стратегії не належать тільки до фази оброблення й аналізу якісних даних, вони містять також методичні вказівки для дослідницького процесу в цілому.

Для оброблення й аналізу якісних даних у соціології дедалі більше використовують комп'ютерні програми, що дозволяє покращити оформлення текстів, підвищити надійність результатів окремих кроків в аналізі, зрештою, захиститися від постійних звинувачень у надмірному суб'єктивізмі та есеїстичності результатів якісних соціологічних досліджень (див.: *Mruck*, 2000).

Критерії якості в дослідженні

Одне з цікавих питань якісної методології, що жваво обговорюється в німецькомовному науковому просторі, стосується *критеріїв якості* в якісних дослідженнях. На думку багатьох науковців, у межах кількісної методології вироблено «тверді» критерії того, коли дане дослідження можна вважати об'єктивним, репрезентативним, надійним, валідним. А щодо якісних досліджень, то тут загальноприйнятні критерії науковості поки що у принципі відсутні. Тому вони мають другорядний науковий статус. Водночас кількісні дослідження є об'єктивними, тому що вони вільні від ціннісних оцінок, продукують на підставі об'єктивних методів (вимірювання) точні дані, які адекватно відбивають дійсність і пояснюють її. Якісні дослідження постійно перебувають під впливом цінностей і переконань, що визнаються дослідниками. Застосовувані в них методи є суб'єктивними, отримувані дані – спекулятивними, тому ці дослідження не можна вважати об'єктивними.

У відповідь прихильники якісної парадигми визначають кількісні дослідження як «позитивістські», що ігнорують відмінності між природним і соціальним світами. На підставі кількісних досліджень не можна адекватно зрозуміти багатоманітні значення, які містить у собі соціальне

життя. Те, що люди говорять, відповідаючи на запитання інтерв'ю, не обов'язково має щільний зв'язок із тим, як вони себе фактично поведуть у реальних ситуаціях. Загалом це означає, що дослідники, які застосовують кількісні методи, можуть ігнорувати розрив між дискурсом респондентів щодо питань інтерв'ю (анкети) і способом, у який вони відповідають на них у дослідницькій ситуації. А, отже, і не брати до уваги особливості соціокультурного конструювання змінних дослідження (*Silverman*, 2008: 56).

Водночас прихильники якісної парадигми зазначають, що якісні дослідження не мають претендувати на об'єктивність, бо *суб'єктивність* учасників, наприклад, інтерв'ю не тільки не можна елімінувати як чинник, який нібито деформує дослідницький процес, а навпаки, його потрібно активно використовувати у процесі комунікації та розуміння дійсності. Сумніву підлягає і вимога достовірності, бо ситуація збирання інформації методом інтерв'ю трактується як окрема, своєрідна і спеціальна подія в життєвій історії людини. Життєва ж історія людей постійно змінюється разом із зміною життєвих, соціальних і культурних ситуацій. Тому дуже важко на підставі окремих інтерв'ю достовірно фіксувати цілісний життєвий процес.

Серед критеріїв якості наукового дослідження найбільшу увагу приділяють *валідності*. Як вважають деякі німецькі науковці, в якісних дослідженнях валідність інтерпретується не так, як у кількісних (*Желева*, 2006: 194). У якісних дослідженнях вимірювання заміщається так званою інтерпретативно-комунікативною сферою, в межах якої функціонують/діють «комунікативно-теоретичні критерії», які можуть урахувати окремі аспекти об'єктивності та достовірності. Для валідності інтерпретацій і узагальнень результатів якісного дослідження спеціального значення набуває процес досягнення консенсусу в рамках дослідницької команди, що працює з цим типом методу. Щодо цього практикуються такі варіанти рішень: 1) консенсус між інтерпретаторами однієї команди оброблення й аналізу даних (так звана консенсусна валідизація), 2) співробітництво між інтерпретаторами і респондентами (так звана комунікативна валідизація) і 3) дискусія між інтерпретаторами і зовнішніми особами, наприклад, експертами чи колегами з інших дослідницьких команд (так звана аргументована валідизація).

Перспективи розвитку якісної парадигми

Сьогодні констатують значно меншу чисельність досліджень, проведених у Німеччині за допомоги якісних методів порівняно з кількісними.

ми дослідженнями. В межах фонду щорічних засобів для дослідницької роботи тільки невелику частину призначено для фінансування якісних досліджень (*Mruck, 2000*). Водночас у німецькомовній науковій літературі визнається зростання інтересу з боку багатьох репрезентантів різних соціальних наук і теоретичних підходів саме до якісних методів (особливо у сфері гендерних досліджень, різноманітних тем, пов'язаних із дослідженням здоров'я населення і соціології медицини, в педагогіці і т. д.). У галузі соціології дослідницькі проекти з якісними методами мають значний шанс отримати фінансову підтримку саме тоді, коли вони передбачають комбіноване застосування якісних і кількісних методів.

Щодо університетських програм із соціології, то тут якісні методи поки що не посіли належного місця. Тому не дивно, що студенти і випускники з соціології часто мають проблеми з застосуванням на практиці навіть найпростіших якісних методів (*Желева, 2000: 195*).

Тим не менш, можна констатувати, що інтерпретативна парадигма успішно утверджує себе в німецькомовному просторі соціальних наук. Головною перепорою на шляху утвердження якісних методів як центрових у наукових дослідженнях є схильність науковців, а також споживачів соціологічного знання (державних інституцій, політичних організацій, медіа тощо) до відкидання суб'єктивності як чинника, що деформує отримання об'єктивних даних. Проте цю обставину девальвують професійні результати відомих німецьких дослідників, що працюють із якісними методами (*У. Оверман, Ф. Шюце, В. Мароцкі та ін.*). Вони підвищують репутацію якісної парадигми в соціальних науках, не залишають місця сумніву щодо наукової якості проведених якісних досліджень.

Розроблення і використання відповідних комп'ютерних програм для оброблення і якісного аналізу зібраних даних також сприяють цій тенденції. Комп'ютерні програми доцільно використовувати завжди, коли йдеться про питання компресії великих масивів емпіричного матеріалу, зібраного, перш за все, в ситуації повсякденного спілкування людей. Прикладом тут може бути концепція «моральної комунікації». Сьогодні вона є дуже впливовою в німецькомовній соціології. Свій початок ця концепція бере з теоретичних розробок Н. Лумана, проте популярність отримує останніми двома десятиріччями, здебільшого, завдяки працям І. Бергмана, Т. Лукмана, П. Бергера. Концепція є підставою для якісних соціологічних досліджень, у яких аналізуються значні масиви інформації, зібраних у повсякденних ситуаціях комунікації під час, напри-

клад, проведення популярних телевізійних передач, промов впливових політичних фігурантів тощо.

Використання комп'ютерних програм відчутно сприяє утвердженню якісних методів у соціальних науках. Проте це не позбавляє необхідності здійснювати систематичний перегляд застосованих методик з урахуванням особливостей комунікації між дослідниками, респондентами і потенційними споживачами результатів якісних досліджень. Це означає, що інтерпретації підлягають не тільки зібрані дані, але й самі якісні методи. Останні не можуть просто «прийматися» до роботи в дослідницькому процесі, вони постійно передбачають зворотній зв'язок із досліджуванним предметом і його контекстом.

Отже, контроль за застосуванням того чи того якісного методу і необхідність його постійної інтерпретації стосується всіх фаз якісного дослідницького процесу – від збирання інформації через запис і документування до її аналізу і публікації.

Результатами застосування якісної методології вважають *тексти*. Вони ніколи не є ідентичними дійсності, яку репрезентують, вони тільки її виражають. Тому тексти рекомендують використовувати як документи повсякденного спілкування людей, що допомагають зрозуміти суб'єктивний смисл їхніх суджень, справ і вчинків. Відтак «текстуальне» і «рефлексивне» не є взаємовиключними поняттями. Навпаки, як слушно підкреслює Р. Желева, вони взаємодоповнюють один одного, сприяючи підвищенню ролі якісних досліджень у науковому просторі, створенню парадигми, для якої продукування і розуміння суб'єктивного смислу є центральним дослідницьким завданням (Желева, 2006: 197).

Концепція об'єктивної герменевтики У. Овермана

Важливим стимулом розвитку якісної парадигми можна вважати методологію об'єктивної герменевтики У. Овермана¹. Початок цій методології німецький дослідник поклав ще в 70-х роках минулого століття, коли інтенсивно працював над проблемами освіти, соціалізації та сім'ї. 1973 року вийшла його публікація «До аналізу структури соціально-

¹ Маловідомий у нас Ульріх Оверман є професором соціології в університеті Франкфурта, де він керує кафедрою Інституту досліджень соціалізації та соціальної психології. Крім того, дослідник очолює заснований ним Інститут герменевтичних соціальних і культурних досліджень. Його вважають фундатором об'єктивної герменевтики в Німеччині.

інтерпретативних моделей», яка розпочала дискусію щодо соціально-інтерпретативних моделей у німецьких соціальних науках. Понад три десятиліття ідеї, висунуті Оверманом у зазначеній публікації, є приводом жвавих дебатов у царині розроблення і прикладання якісних методів у соціальних дослідженнях. Пізніше (1996) на сайті Інституту герменевтичних соціальних і культурних досліджень з'явився так званий «Маніфест об'єктивно-герменевтичного соціального дослідження» Овермана. Після ґрунтовного перероблення і доповнення цей текст був опублікований (2002) під назвою «Клінічна соціологія на основі методології об'єктивної герменевтики».

Згідно з думкою німецького дослідника, предметом методології об'єктивної герменевтики є латентні смислові структури й об'єктивні структури значень «форм вираження» (Ausdrucksgestalten), у яких презентовано психічні, соціальні та культурні явища смислоструктурованого світу. При цьому об'єктивна герменевтика орієнтована на розкриття латентних смислових структур (відповідних суб'єктивних смислів) не безпосереднім, а опосередкованим чином, через звертання до об'єктивних значень форм їх вираження, насамперед у текстах. Об'єктивна герменевтика є суто аналітичною методологією, яка не має на меті безпосередньо сприяти розв'язанню конкретних проблем соціальної практики. Її особливість полягає в тому, що вона виступає одночасно як метод розкриття і розуміння смислу, так і теорія конститутивних компонентів смислоструктурованого світу. Об'єктивна герменевтика проголошує, що структури (культурний зміст) виникають в інтеракціях суб'єктів (з інтеракцій суб'єктів). Це означає, що вони породжуються у процесі соціальної взаємодії, але з моменту своєї появи набувають незалежного від індивідів буття, стають самостійними, об'єктивними. Класичним прикладом може бути самостійне життя ідей, породжених у процесі діалогу між двома або більше суб'єктами.

Поняття «структура» посідає центральне місце в об'єктивній герменевтиці. Під ним розуміють закономірність (регулярність), з якою здійснюється типова селекція – згідно з певними правилами – пропонованих можливостей для дії в конкретній соціальній практиці (індивіда, групи, спільноти, інституції, суспільства). За Оверманом, структури бувають універсальними, які не підлягають зміні, та історичними, які змінюються. Дослідник розрізняє чотири рівні структур. Перший рівень – це сукупність усіх закономірностей (регулярностей), завдяки яким здійснюються в певному алгоритмі сформовані можливості дії. На другому рівні розташовані типові вибори в межах даної соціальної практики. Це є рівень суб'єктивного (індивідуального) сприйняття соціальної дійснос-

ті. Третій рівень пов'язаний із результатом селекціонування. Об'єктивна герменевтика позначає його як рівень об'єктивної ідентичності, бо тут містяться так звані генеративні правила, які застосовують відповідним чином у кожному конкретному випадку. Четвертий рівень будь-якої структури піддається розумінню (дослідженню) тільки частково, бо являє собою одночасно форму свідомості та інтерсуб'єктивну ідентичність.

Усі структури, окремі структурні рівні об'єктивна герменевтика розглядає як латентні і розрізняє відповідно до ступеня доступу до них. Так, наприклад, універсальні структури належать до сфери неусвідомленого і тому не можуть бути змінені навіть у процесі їх розкриття і дослідження. Історичні ж структури, навпаки, є специфічними для даної епохи, даного суспільства, конкретної культури і тому розподіляються за різними зонами свідомості – від несвідомого через передсвідоме до тільки частково свідомого. Завдання об'єктивної герменевтики полягає саме в реконструюванні структур, досягненні в цьому якнайбільшої повноти.

Структури в межах об'єктивної герменевтики безпосередньо пов'язані з поняттям генеративного правила. Оверман вважає, що будь-які правила (наприклад, граматичні чи логічні) мають генеративний (породжувальний) характер. Як загальні принципи вони продукують поведінку, з якою діючий суб'єкт раніше не був знайомий. Тим самим з'являється шанс для прогнозування поведінки індивідів у зовсім нових обставинах. Загалом генеративні правила конституують інтерсуб'єктивний смисл соціальної дії. Це означає, що смисл будь-якої соціальної дії не обмежується досвідом одного-єдиного індивіда, а поділяється й іншими індивідами, які діють в однакових умовах. Унаслідок цього різні соціальні актори мають схоже знання щодо схожих ситуацій.

Отже, пояснення раціональної дії не може бути причинно-аналітичним, як це прийнято у природничих науках. Німецький дослідник підкреслює, що таке пояснення відкривається з реконструкцією правила, яке керує дією суб'єкта і стосовно якого суб'єкт відчуває себе відповідальним (Оверман, 1996: 137). Звідси пошук і реконструкція правил (норм), які керують поведінкою, у зв'язку з чим остання стає інтенціональною, керованою (*regelgeleitetes Handeln*), є першочерговим завданням об'єктивної герменевтики. Оверманівські соціально-інтерпретативні моделі теж можна пояснити тільки з урахуванням (реконструкцією) «генеративних правил», у зв'язку з керованою ними поведінкою. Це означає, що «каузальне пояснення» такої поведінки не може бути редукованим, як це передбачають будь-які біхевіористські програми, до зв'язності об'єктивно спостережуваних фактів, а потребує розкриття такого опосередковуючого елемента, як «генеративне правило», якого практично дотримується діючий

суб'єкт. Для цього необхідно вийти за межі спостереження зовнішніх фактів і поставити в центр емпіричного аналізу норми поведінки діючого суб'єкта. В цьому плані соціально-інтерпретативні моделі завжди належать функціонально до об'єктивно поведінкових моделей, які потребують тлумачення. Звідси об'єктивні поведінкові проблеми, які мають прояв у полі дії суб'єкта, завжди підлягають культурній інтерпретації, тобто, за Оверманом, тлумаченню в термінах соціально-інтерпретативних моделей. Завдяки цьому *соціально-інтерпретативні моделі завжди перебувають попереду соціологічного причинно-наслідкового аналізу*. Цікаво, що колись те саме відзначав М. Вебер. Він указував, що в соціальних науках потрібно розрізняти ціннісні й каузальні судження, вони мають свою специфіку і виконують відповідні функції в пізнавальному процесі. Крім усього іншого, ціннісні судження, наприклад, слугують компасом для каузальних суджень. У цьому контексті Оверман стверджує, що його соціально-інтерпретативні моделі, з одного боку, передують причинно-наслідковому аналізу дійсності, а з іншого – є відповіддю на об'єктивні проблеми соціальної поведінки. Інакше кажучи, об'єктивні поведінкові проблеми завжди перебувають на початку конструювання соціально-інтерпретативних моделей. Загалом поняття останніх належать, перш за все, до ансамблю (*ensemble*) соціально-комунікативних інтерпретацій зовнішнього середовища. Згідно з Габермасом, на якого посилається Оверман, соціально-інтерпретативні моделі охоплюють правила, які керують інструментальною і комунікативною поведінкою. У зв'язку з тим, що соціальні цінності та норми, культурні традиції, очікування й орієнтації пропонують, у принципі, обґрунтоване і розумне тлумачення існуючих соціальних фактів і тим самим виступають як валідна основа цього тлумачення, вони природно перетворюються на елементи соціально-інтерпретативних моделей (Оверман, 2006: 134).

Вище ми зазначали, що об'єктивна герменевтика як методологія має як основний дослідницький предмет *тексти*. Саме тексти ми розглядаємо як носії смислів і значень. Поняття тексту є широким. Це не тільки письмові джерела, але й кінофільми, картини, малюнки тощо. Незалежно від форми, всі тексти фіксуються як протоколи, стають, таким чином, протокольною реальністю. Зрозуміло, між протокольною реальністю і дійсністю має місце певна різниця, але вона не є перепорою на шляху безпосереднього аналізу текстів (Оверман, 2006: 199).

Те, що відрізняє об'єктивну герменевтику від інших якісних методів, а також від інших типів герменевтики, є устремління відкрити не просто смисл, а латентний смисл. Згідно з Оверманом та іншими послідовника-

ми об'єктивної герменевтики, в мові індивідів містяться або мають прояв інтерсуб'єктивні правила і значення, які можуть бути реконструйовані. Це відбувається через інтерпретацію за дотримування певних принципів вимог – послідовного аналізу частин тексту (так званий секвенційний аналіз); «тотального аналізу» всіх деталей, незалежно від того, наскільки вони уявляються маловажливими або незвичайними щодо предмета дослідження; буквальності аналізу (дослідники інтерпретують обов'язково тільки те, що є в тексті, а не якісь свої (попередні) знання щодо аналізованого явища) тощо.

Об'єктивна герменевтика передбачає обов'язкове збирання даних на підставі максимально відкритих і нестандартизованих процедур. Запис і транскрибування текстового матеріалу слід робити найдетальнішим чином, не пропускаючи жодної подробиці. Водночас репрезентація випадку має відбуватися згідно з ієрархічною логікою. На першому етапі аналізують постановку проблеми, яка буде досліджена. Тут же наводять правила і процедури об'єктивної герменевтики. Далі йде інтерпретація об'єктивної контекстуалізації даних, їх соціальної вкоріненості. Для об'єктивної герменевтики конструювання умов контексту, в межах якого відповідна соціальна взаємодія має сенс, є кроком дуже важливого значення. Інколи його вважають (у тому числі Оверман) дослідницьким завданням, реалізація якого навіть передуює об'єктивно-герменевтичному аналізу досліджуваного тексту. Третій крок зазначеної логіки пов'язують з інтерпретацією зібраних даних, при цьому завжди треба починати із вступної секвенції. Перевірка результатів об'єктивно-герменевтичного дослідження відбувається не на підставі верифікації висунутих гіпотез, а через їх фальсифікацію. З цією метою об'єктивна герменевтика передбачає, по-перше, формування гіпотези і перевірку її емпіричного і логічного змісту; по-друге, (пере)формулювання гіпотези в чистій формі та досвіду її фальсифікації.

З 1970-х років У. Оверман накопичив значний досвід застосування об'єктивної герменевтики та її процедур на прикладі досліджень широкого кола проблем. У середині 1990-х процес становлення методології об'єктивної герменевтики і перевірки її дослідницького потенціалу можна вважати завершеним (Желева, 2006: 200). З цього часу німецький дослідник і його послідовники інтенсивно застосовують цю методологію на практиці, навчають її численних прихильників по всій Європі. Методологія об'єктивної герменевтики У. Овермана продовжує справляти суттєвий вплив на розвиток і ствердження якісних методів не тільки в Німеччині, але й у інших європейських країнах.

Література

1. Желева Р. Качествените методи в социологическите изследвания в Германия // Социологически проблеми. – 2006. – Кн. 3–4. – С. 187–203.
2. Оверман У. Към анализ на структурата на социално-интерпретативните модели // Социологически проблеми. – 2006. – Кн. 3–4. – С. 131–155.
3. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2004.
4. Hitzler R. The Reconstruction of Meaning. Notes on German Interpretive Sociology // Forum Qualitative Sozialforschung. – 2005. – №6 (3). – Art. 45 // <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0503450>.
5. Kardorff E. von. Qualitative Sozialforschung-Versuch einer Standortbestimmung // U.Flick, E.von Kardorff, H.Kenpp, L.von Rosenstiel, 1991.
6. Mruck K. Qualitative Sozialforschung in Deutschland // Qualitative Sozialforschung. – 2000. – Vol. 1 (1).
7. Silverman D. Interpretacja danych jakościowych. – Warszawa: PWN, 2008.
8. Witzel A. The problem-centered interview // Forum Qualitative Sozialforschung. – 2000. – №1 (1). – Art. 22 // <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0001228>.

Словник термінів

Принцип відкритості – методологічна вимога щодо створення дослідниками відповідних теоретичних конструкцій і гіпотез на підставі якнай-можливіше відкритих і заздалегідь малоструктурованих методів у процесі послідовного наближення до предмета дослідницького інтересу.

Принцип комунікації – методологічна вимога щодо комунікативної рівноправності дослідника і респондента, необхідності врахування контексту в ситуації якісного дослідження.

Валідизація в якісному дослідженні – процес досягнення валідності (відсутності теоретичних помилок) інтерпретацій і узагальнень. Практикують такі варіанти рішень: 1) консенсус між інтерпретаторами однієї команди оброблення й аналізу даних (так звана консенсусна валідизація); 2) співробітництво між інтерпретаторами і респондентами (так звана комунікативна валідизація); 3) дискусія між інтерпретаторами і зовнішніми особами, наприклад, експертами або колегами з інших дослідницьких команд (так звана аргументована валідизація).

Об'єктивна герменевтика – аналітична методологія, орієнтована на розкриття латентних смислових структур (суб'єктивних смислів) не безпосереднім, а опосередкованим чином, через звертання до об'єктивних значень форм їх виразу, насамперед у текстах. Виступає одночасно як

метод розкриття і розуміння смислу і як теорія конститутивних компонентів смислоструктурованого світу (У. Оверман).

Контрольні запитання

1. Які фази розвитку, поширення і застосування якісних методів розрізняють у німецькомовній соціально-науковій літературі?
2. Які основні дослідницькі орієнтації можна вирізнити в німецькомовній якісній соціології?
3. Які критерії якості застосовують у німецькомовній якісній соціології?

Теми рефератів

1. Концепція об'єктивної герменевтики У. Овермана.
2. Методика оповідально-біографічного інтерв'ю Ф. Щюце.
3. Критерії якості наукового дослідження в кількісній і якісній парадигмах.
4. Феноменологічний підхід у німецькомовних якісних дослідженнях.